

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 23, Sayı: 39, Ocak - Haziran 2018

**LAFIZLARI BENZER İKİ AYETTEKİ TERKİBİN GENEL KABULE
MUHALİF YORUMLAMANIN DEĞERLENDİRMESİ**

**Analyzing A Dissident Commentary To The General Acceptance
About A Concept In Two Similar Verses**

Dr. Öğr. Üyesi Bayram AYHAN

**Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı
byrmayhan@hotmail.com**

Atıf@ Bayram, Ayhan. "Lafızları Benzer İki Ayetteki Terkibin Genel Kabule Muhalif Yorumlamanın Değerlendirilmesi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Haziran 2018): 211 - 239.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 27 Şubat / February 2017
Kabul Tarihi / Accepted : 7 Haziran / June 2018
Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran / June 2018
Sayı – Issue : 39
Sayfa / Pages : 211 - 239.
DOI : 10.30623/harranilahiyatdergisi.399105

Öz

Kur'ân-ı Kerim'in Medenî olan Bakara Sûresi'nin 146. ayeti ve Mekkî olan En'âm Sûresi'nin 20. ayeti lafzı itibariyle müsavi olup nüzul zamanı ve bağlamları farklıdır. Bakara Sûresi'ndeki ayetin sibak ve siyaki kıblenin Kâbe'ye tahvilini, En'âm Sûresi'ndeki ayetin bağlamı ise şirki konu edinmiştir. Her iki ayet; "Kendilerine kitap verilenler onu evlatlarını bildikleri gibi bilmektedirler." meâlinedir. Bilinen şeyin mahiyeti konusunda ihtilaf olmakla birlikte; "kendilerine kitap verilenler" in Yahudi ve Hristiyanlar olduğu konusunda müfessirlerin kahir ekseriyeti hemfikirdir. Bazı müfessirler, "kendilerine kitap verilenler" in Kur'ân-ı Kerim'de Yahudi ve Hristiyanlar'a mahsus kullanılan kurumsal/istilâhi bir terkip olduğu kanaatini beyan etmiştir. Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, Ebu Mansur Muhammed el Mâturîdî (ö. 333/946) Muhammed b. Habîb el-Mâverdî (ö. 450/1058) ve Muhammed Abdulhak İbn Atiyye (ö. 546/1152) gibi isimler Mekkî olan En'âm Sûresi'ndeki ayette yer alan "kendilerine kitap verilenler" in Mekkeli müşrikler, "kitab"ın da "Kur'ân" olduğu kanaatini izhar etmek suretiyle kurumsal/istilâhî anlama ve cumhurun kabulüne muhalif bir yorumda bulunmuştur. Mezkûr isimler ayetteki zamiri bağlam içerisinde şirk olarak anlamlandırmıştır. Makalemizin esas amacı kurumsal anlama ve cumhurun kanaatine muhalif yorumunun isabetli olup olmadığını tetkik etmek; bağlamı ve nüzul zemini farklı olan iki ayetin aynı rivayet ekseninde bağlamından koparılarak anlaşılmaya çalışılmasını tahlil etmektir.

Anahtar Kelimeler: Kendilerine kitap verilenler, Ehli Kitap, Müşrik, Bağlam, Zamir, Yorum, Sebeb-i Nüzûl.

Abstract

Although 146th verse's expression of Baqara (the Cow) which revealed in Madina and 20th verse's expression of An'am (the Cattle) Surah revealed in Mecca similar, their time of descent and context dissimilar. Four verses previous and following the 146th verse of Baqara (the Cow) which revealed in Madina are about conversion of qibla to Ka'ba. Six previous and four following verses 20th verse of An'am (the Cattle) Surah revealed in Mecca are about polytheism. Both verses as meaning as: "those to whom we have given the book know this as they know their own sons." Although there is a disagreement about known thing many commentators interpret "those to whom we have given the book" as Jewish and Christian. Although their context and revelation times are different it is seeing that the singular male pronouns in this surahs are explained in the interpretaiton books aimed at the Prophet Mohammad. The commentators' support of this idea is rumour of Abdallah b. Salâm. Names like Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, Ebu Mansur Muhammed el Mâturîdî, Muhammed b. Habîb el-Mâverdî and Muhammed Abdulhak İbn Atiyye are explain "those to whom we have given the book" in the Sûrah An'am as Meccan polytheists. And this mentioned names explain singular male pronouns in this verse as polytheism in the cotext. Basic theme of this article is discuss possibility of transition pronouns explained apart form the context and analyze the opinions commentary dissident to the institutional meaning.

Keywords: Whom given the book, Ahl al-Kitâb, Polytheist, Context, Pronoun, Commentary, Asbab al-Nuzul (Reason of descent).

Giriş

Bağlam veya kontekst bir kelimenin veya ibarenin kendisinden önceki ve sonraki cümlelerle birlikte değerlendirilerek anlaşılmasıdır. Arap dilinde sibak-siyak şeklinde tarif edilen bağlam, bir sözün veya eylemin hangi ortam, hangi sebep ve hangi olgudan hareketle söylendiğini tespit etmektir. Çağdaş yorum biliminde anlama faaliyetinin en önemli unsuru olarak görülür.¹ Esbâb-ı nüzul ile zımnin ilişkili olan bağlam, ibarenin doğru olarak anlaşılması için oldukça önem arz etmektedir.² Zira kelimeler kullanıldıkları bağlama göre farklı anlamlara gelebilmektedir. Her sözcüğün bir temel/sözlük anlamı, bir de kullanıldığı bağlamda kazandığı yeni anlam vardır. Kelime veya ifadenin kullanımındaki anlamını belirginleştiren asli unsur bağlamdır. Bir kelime veya terkibe bağlamdan bağımsız bir şekilde yüklenen anlamın yanlış olma ihtimali yüksektir.³

Elimize ulaşan tefsirler içerisinde ve özellikle de rivayet tefsirleri arasında dikkate değer bir önemi bulunan Taberî'nin (ö. 310/923) tefsirinde bağlamın önemsendiğini görmek mümkündür.⁴ Haddizatında çalışmamıza konu olan ayetlerin de Taberî tarafından bağlam eksenli tefsir edildiğini görmekteyiz.⁵ Müfessirden önceki eserlerde söz konusu durum kısmen hâkim iken, sonraki dönemde bağlamın dikkate alınmadığı dikkat çeken bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bağlam kadar anlaması ve anlamlandırılması önem arz eden bir diğer olgu da zamirlerin merciidir. Zira zamir, kullanıldığı cümlede farklı anlamları muhtevi olabilir. Bazen doğrudan cümle içerisinde neyi kastettiği tebarüz edebilir. Fakat bazen arka arkaya gelen birkaç kavram veya şahısların hangisine râci olduğunu tespit etmek kolay değildir. Bu durumda tespit yapabilmek için harici karinelere ihtiyaç duyulur. Bu nedenledir ki,

¹ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, 2. bs. (İstanbul: Şule Yay., 2012), 216-217; Nihat Uzun, *Bağlam ve Kur'ân'ın Anlaşılması Üzerine* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2016), 13-14.

² Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, 217; Mustafa Ünver, *Kur'ân'ı Anlamada Siyakın Rolü* (Ankara: Sidre Yay., 1996), 77.

³ Uzun, *Kur'ân ve Bağlam*, 16-19; Fatih Tiyek, *Kur'ân'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015), 27-29; Gıyasettin Arslan, "Türkçe Kur'ân-ı Kerim Meallerinde Hedef Dilin Önemi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, sy. 8 (Haziran 2003): 35-36.

⁴ Okumuş, Mesut, "Taberî Tefsirinde Bağlamın Yeri ve Önemi" *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-* 6, sy. 13 (Aralık 2002): 136.

⁵ İleride tafsilatlı bilgi verilecektir. Bkz; İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-kur'ân*, thk. Abdulmuhsin et-Türkî (Kâhire: Merkezu'l-Buhûs, 2001), 2: 672.

birçok tefsir usulü eserinde zamirlere ayrıca yer ayrıldığını,¹ hatta sadece zamirlere matuf çalışmalar yapıldığını görebilmek mümkündür.²

Makalemizin esasını teşkil eden iki husus vardır. İlk husus, Bakara Sûresi'nin 146. ve En'âm Sûresi'nin 20. ayetinde yer alan zamirlerin mercii'nin tespiti, ikincisi de bilhassa Mekki olan En'âm Sûresi'nde yer alan ve "kendilerine kitap verdiklerimiz" şeklinde tavsif edilen zümrenin kim olduğunu belirlemektir. Müfessirlerin kahir ekseriyeti "kendilerine kitap verilenler" in Kur'ân tarafından Yahudi ve Hıristiyanlar için kullanılan kurumsal/ıstılâhi bir terkip olduğu kanaatindedir. Fakat Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, Ebu Mansur Muhammed el Mâturîdî (ö. 333/946) Muhammed b. Habîb el-Mâverdî (ö. 450/1058) ve Muhammed Abdulhak İbn Atiyye (ö. 546/1152) gibi müfessirler Mekki olan En'âm Sûresi'ndeki ayette yer alan "kendilerine kitap verilenler" in Mekki müşrikler olarak tefsir etmişlerdir. Yine söz konusu ayetteki "kitab"ın da "Kur'ân" olduğu kanaatini beyan etmek suretiyle cumhurun kabulüne ve kurumsal/ıstılâhi anlama muhalif bir yorumda bulunmuştur.

Bu makalede amaçlanan iki husus vardır. İlki, zikredilen iki ayetteki "kendilerine kitap verdiklerimiz" terkibine aynı anlamın yüklenmesinin doğruluğunu tahlil etmektir. Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere müfessirlerin çoğu bu terkiбин kurumsal olarak Yahudi ve Hıristiyanlar'a mahsus bir kullanım olduğu kanaatindedir. Bazı isimler ise Mekki olan ayetteki terkiбин tefsir literatüründeki ıstılâhi/kurumsal anlamda kullanılmadığını düşünmektedir. Dolayısıyla, benzer lafızlı iki ayete de aynı anlam yüklenmemelidir, Mekki olan ayetteki terkiбин maksudu Mekki müşrikler olmalıdır. Makalemizin esas gayesi bu anlamının isabetliliğini tespit etmektir. İkincisi, Medenî olan Bakara suresinin 146. ayetinden önceki ve sonraki dört ayet kıblenin Kâbe'ye tahvilini, Mekki olan En'âm suresinin 20. ayetinden önceki altı ve sonraki dört ayet şirki konu edinmektedir.

¹ Bedruddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-kur'ân*, thk. Ebu'l Fadl ed-Dimyâtî (Beyrut: Dâru'l-Hadîs, 2006), 4: 27; Celâleddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-kur'ân*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2002), 2: 597.

² Bu konuda bilgi ve çalışmalar için bkz; Abdullah Aydın, "Kur'ân-ı Kerim'de Gâib Zamîrinin Bir Kullanılışı Bağlamında Hz. Peygamber'e İtaatin Mahiyeti", *Usûl İslam Araştırmaları* 7, sy. 13 (Haziran 2010): 8-12; Selahattin Yılmaz, "Kur'an'ı Kerim'deki Bazı Zamirlerin Mercileriyle İlgili Önemli Kurallar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001): 111-113.

Medenî olan Bakara suresinin 146. ayetinden önceki ve sonraki dört ayet kıblenin Kâbe'ye tahvilini, Mekkî olan En'âm suresi'nin 20. ayetinden önceki altı ve sonraki dört ayet şirki konu edinmektedir. Zikri geçen ayetleri ele almış olmamızın sebebi, her iki ayette de bağlamı içerisinde farklı bir anlamı muhtevî olan müfret müzekker zamirin Abdullah b. Selâm rivayeti bağlamında Hz. Peygamber'e (a.s) irca edilmesi ve muhatabın da Ehl-i Kitap olması gerektiği kanaatinin isabetli olup olmadığını çözümlenmektedir. Bu kanaatin müntesiplerine göre Yahudi ve Hristiyanlar Hz. Muhammed'in (fizikî) sıfatlarına dair bilgiyi kitaplarından öğrenmişlerdir. Dolayısıyla Ehl-i Kitap'ın (Yahudi ve Hristiyanlar) bildikleri husus Hz. Peygamber'in (as) nübüvvetidir. Diğer zümreye göre Hz. Peygamber'e (a.s) ait olduğu iddia edilen söz konusu zamirler ayetlerin bağlamı içerisinde ve kendi nüzul zemininde anlaşılmalıdır. Bu durumda da zamirlerin mercii doğal olarak sibak-siyak içerisinde teşekkül edecektir.

1. Zamirlerin Mercî

Bu başlık altında ayetlerdeki zamirlere dair tefsir literatürünün yorumlarını tahlil edeceğiz. Değerlendirmemizi tefsir müdevvenatını kronolojik olarak incelemek suretiyle yapacağız. Şayet sonraki dönemde yazılmış bir eserde mükerrer bilgi varsa, o bilgiye dipnotta yer vereceğiz. Ayetlerin tahlilini mushaftaki sûre sıralamasını esas alarak yapacağız. Zira klasik tefsirlerimizin tümü, çağdaş olanların da kahir ekseriyeti mushaf tertibini esas alarak oluşturulduğu için, ayetlere dair tafsilatlı bilgi ilk geçtiği yerde verilmiştir.

1.1 Bakara Sûresi 146. Ayet

Çalışmamıza esas teşkil eden 146. ayeti tahlil etmeden önce, ayetin lafzını ve mealini zikretmeyi uygun görmekteyiz. Ayetin lafzı ve mealî şöyledir: “الذين آتيناهم الكتاب يعرفونه كما يعرفون أبناءهم وإن فريقا منهم ليكتمون الحق و هم يعلمون” “Kendilerine kitap verdiklerimiz onu öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Buna rağmen onlardan bir grup bile bile gerçeği gizler. Ayrıca sibakında yer alan ayetlerin konunun tasrihi için önem arz ettiği kanaatindeyiz. Konumuz olan ayetten önceki ve sonraki dört ayet ihtilafsız kıblenin tahvilini konu edinmektedir. Bu bağlamda özellikle 146. ayet ile benzer lafız ve manayı müştemil olan 144. ayeti konunun tasrihine vesile

olacağı düşüncesiyle mealen zikretmeyi uygun görmekteyiz: “(Ey Muhammed!) Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu görüyoruz. İşte şimdi, seni memnun olacağın bir kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. (Ey Müslümanlar!) Siz de nerede olursanız olun, (namazda) yüzlerinizi o tarafa çevirin. Süphe yok ki, ehl-i kitap, onun Rab’lerinden gelen gerçek olduğunu çok iyi bilirler. Allah onların yapmakta olduklarından habersiz değildir.” Özellikle altı çizilen yerlerin lafızlarını zikretmeyi gerekli görüyoruz. “أن الذين اوتوا الكتاب ليعلمون أنه” الحق من ربهم” 144. ayete dair yorum yapan bazı müfessirlerin beyanatını 146. ayetin mahiyetini tavzihe vesile olacağı için aktaracak ve kıyaslama yapacağız.

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) 144. ayetin tefsirinde Yahudiler’in Kâbe’nin gerçek kible olduğuna dair mutlak bilgiye sahip olduğunu kaydeder. Bakara Sûresi 146. ayete dair şöyle bir rivayet aktarır: “Sellâm bin Sureyyâ, Ka’b bin Eşref, Ka’b bin Useyd, Vehb bin Yehuda gibi Yahudiler Kâbe’yi tavaf etmiyor ve Hz. Peygamber’e (a.s) şöyle diyorlardı: “Kâbe’yi niçin tavaf ediyorsunuz ki? O bina edilmiş taşlardan müteşekkildir.” Hz. Peygamber (a.s) onlara: Hiç şüphesiz siz, Beyt’i tavaf etmenin hak olduğunu biliyorsunuz. İncil ve Tevrat’ta Kâbe’nin kible olduğu yazdığı halde siz bunu gizliyor ve hakikati değiştiriyorsunuz dedi.” Bunun üzerine Sellâm bin Sureyyâ: Biz kitabımızdan bir şey gizlemiyoruz deyince Allah yukarıdaki ayeti indirdi. Müfessire göre; “يعرفونه كما يعرفون أبناءهم”/“onu evlatlarını bildikleri gibi biliyorlar”, ibaresi; “Beyt-i Haram’ın gerçek kible olduğu hakikatini evlatlarını bildikleri gibi bilmektedirler.” anlamındadır. Ayetin devamında yer alan: “و إن فريقا منهم ليكنتمون الحق و هم يعلمون” “Buna rağmen onlardan bir grup bile bile gerçeği gizler” ayeti, Ehli Kitap’ın Kâbe’nin gerçek kible olduğuna dair hakikati gizlediklerini beyan etmektedir. Mamafih, 147. ayetin başında yer alan; “الحق من ربك فلا تكونن من الممترين”¹ “gerçek/hak olan”, Allah’ın Hz. Peygamber’i (a.s) yönelttiği kible, yani Beyt-i Haram’dır.²

¹ Ayetin meali şöyledir: “Gerçek olan, Rabbinden gelendir. O halde kuşkulananlardan olma!”

² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil bin Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, 2003), 1: 148; Ayrıca bkz; Ebu’l-Leys es-Semerkindî, *Bahru’l-ulûm*, thk. Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, 1993), 1: 165.

Müfessirin sibak ve siyaktaki tüm zamirleri ve “الحق”/“gizlenen hakikati” kıblenin Beyt-i Haram’a tebdili olarak tefsir ettiğini görmekteyiz. Dolayısıyla, 146. ayetteki zamirler ve gizledikleri hakikat Kâbe’nin gerçek kible olduğu bilgisidir.

Ebu Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/826), Yahudiler’in Kâbe’nin Hz. İbrahim ve diğer enbiyanın kıblesi olduğu gerçeğini kabullenmediklerini kaydeder. Müfessire göre 146. ayette yer alan “الحق”/“gerçek olan”dan maksat, Kâbe’nin Hz. İbrahim’in kıblesi olduğudur. Nitekim Kur’ân açıkça Beyt’in (Kâbe) Hz. İbrahim ve Hz. İsmail tarafından inşa edildiğini zikretmektedir.¹ Allah bu hakikate dikkat çekmek için 147. ayette: “Sakin bu hususta şüpheye kapılma” (Bakara 2/147) diyerek Hz. Peygamber’i (a.s) teyit etmektedir.²

Hud b. Muhakkem el-Huvvârî (ö. 280/903) 144. ayeti Hasan-ı Basrî’den (ö. 110/728) mervi bir rivayetle Kible bağlamında tefsir eder. Yahudiler’in gizledikleri hakikat, Kâbe’nin gerçek kible olduğu bilgisidir. Allah’ın gönderdiği tüm peygamberler Kâbe’ye yönelerek namaz kılmışlardır. Müfessir, 145. ayeti de bağlam içerisinde değerlendirir. Buna göre, Hz. Peygamber Medine’ye gelip Beyt-i Makdis’e doğru namaz kılmaya başlayınca Yahudiler ümitlendiler. Kiblelerine yönelerek namaz kılan Hz. Peygamber’in onların dinini de kabulleneceği fikrine kapıldılar. 144 ve 145. ayeti kıblenin tahvili bağlamında tefsir eden Huvvârî, 146. ayeti yine Hasan-ı Basrî’ye isnat edilen bir rivayet ile fakat bağlamdan koparmak suretiyle tefsir etmiştir. Ehl-i Kitap, Hz. Peygamber’in gerçekten peygamber olduğunu evlatlarını bildikleri gibi bilmekte fakat kitaplarından öğrendikleri bu hakikati gizlemektedir. Huvvârî, Kelbî’den şöyle bir rivayeti tefsirinde zikreder: Hz. Peygamber Medine’ye yerleşince Hz. Ömer (ö. 23/644) Abdullah b. Selâm’a şöyle dedi: “Allah’ın Resûlü Mekke’de iken Allah: “Ehl-i Kitap öz evlatlarını bildikleri gibi Hz. Muhammed’i bilirler”³ ayetini¹ indirdi. Bu bilmenin

¹ Bakara 2/127-128.

² Ebu Zekeriyya el-Ferrâ, *Maâni’l-kur’ân li’l-ferrâ*, thk. Ahmed Yusuf Necâtî (Mısır: Dâru’l-Mısriyye, ty..) 1: 85.

³ Zamirin Hz. Peygamber bağlamında anlaşılmasına matuf bu bölümün rivayete müdrec olma ihtimali vardır. Hz. Ömer’in şahsi yorumu rivayete eklenmiş olabilir ve bu şekliyle de meşhur olup kullanılmış olabilir. Şahsi yorum olmasa, İbn Abbas, Katâde, İbn Zeyd, Süddî ve Rabî’ gibi tefsirin önemli isimlerinin tercihi farklı olmazdı. Söz konusu isimlerin yorumu için bkz; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2:671. Ayrıca Buhârî ve Müslim’in Abdullah b. Selâm’ın Müslüman olma hadisesini aktarırken zikrettikleri ile Hz. Ömer rivayetinin muhtevası mütenakızdır. Hadislerin/rivayetlerin bağlam dışı yorumlanmasına dair tafsilatlı bilgi için

mahiyeti nedir?” Abdullah: “Biz, bir babanın çocuklarını diğer çocuklar arasında iken ayırt etmesi gibi Allah’ın tasvir ettiği bazı sıfatlarına binaen Allah Resûlü’nü sizin aranızda hemen ayırt ediyoruz.” Abdullah tekit ederek: “Hz. Peygamber’i evladımdan daha kesin bir şekilde bilirim.” dedi. Hz. Ömer bu kesinliğin mahiyetini sorunca Abdullah şöyle cevap verdi: “Kitaplarımızda Allah’ın bildirdiği vasıflarına binaen onu kesin olarak biliyoruz, fakat çocuğumuzu o kadar emin bir şekilde bilmiyoruz, çünkü annelerinin giyabımızda ne yaptığını bilemiyoruz.” Bunun üzerine Ömer: “Doğru söyledin,” dedi.”²

İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), 144. ayetteki lafızların kesinlikle kıblenin tahviline delalet ettiğini söylemektedir. Ayette; “kendilerine kitap verilenler” ile işaret olunanlar Yahudi ve Hıristiyanlardır. Kimilerine göre sadece Yahudiler olması daha isabetlidir. “Onun Allah’tan gelen gerçek olduğu” ibaresi kıbleye râcidir. Ehl-i Kitap’ın âlimleri ve ruhbanlar bilirler ki Mescidi Haram’a yönelmek Allah’tan gelmiş bir emirdir ve Allah hem Hz. İbrahim’e hem de onun zürriyetinden gelenlere bunu emretmiştir.³ Müfessir; “kendilerine kitap verilenler onu evlatlarını bildikleri gibi bilirler” anlamındaki 146. ayeti 144. ayete mümasil bir surette Mescid-i Haram olarak tefsir eder. Yahudi ve Hıristiyan din adamları, Mescid-i Haram’ın hem Hz. İbrahim’in hem de Hz. İbrahim ile Hz. Peygamber arasındaki peygamberlerin kıblesi olduğunu evlatlarını bildikleri gibi bilmektedir.

Taberî, 146. ayette yer alan “يعرفونه”/“onu biliyorlar/bilirler” ibaresindeki zamirin merciine dair yedi tane rivayet aktarmıştır. Tüm rivayetler, Kâbe’nin Hz. İbrahim ve diğer enbiyanın kıblesi olduğu

bkz; Hikmetullah Ertaş, *Din Dersi Kitaplarındaki Hadislerin Tespit ve Tahlili (1920-2012)*, (Erzurum: Ertual Akademi, 2015), 136-159.

¹ Muhtemelen Hz. Ömer ayetteki zamiri Hz. Peygamber’e (a.s) ait olarak anladığı için: “Hz. Peygamber’i bildiklerine dair ayet indi” demiş olabilir. Bu kanaati ibareden çıkarmaktayız. İbare şöyledir: “إن الله أنزل على نبيه و هو بمكة، إن أهل الكتاب يعرفون النبي كما يعرفون أبناءهم”. Vâhidî’nin aktardığı rivayette Hz. Ömer’in böyle bir söylemi yoktur. Fakat ayetin öyle anlaşıldığı barizdir. Bkz; Ebu’l-Hasan el-Vâhidî, *Esbâbu nüzûli’l-kur’ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (yy: Dâru’l-Kutubi’l-Cedîde, 1969), 1: 231.

² Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsîru kitâbillâhi’l-azîz*, thk. Saîd Şerîfî, (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1990), 1: 156. Huvvârî, bu ayetin önce Mekkî olan En’âm Sûresi, daha sonra Medenî olan Bakara Sûresi içerisinde indiğine dair bir görüş eklemiştir. Huvvârî, *Tefsîru kitâbillâhi’l-azîz*, 1: 156.

³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 2: 665-666.

hakikatinin Ehl-i Kitap tarafından evlatları gibi bilindiği noktasında müttefiktir ve müfessirin kanaati de bu yöndedir.¹ Müfessir ayetin devamındaki: “*Onlardan bir grup bile bile hakkı gizliyor*” cümlesinin iki şekilde tefsir edildiğini aktarır. İlk kanaate göre Ehl-i Kitap, Hz. İbrahim ve ondan sonraki peygamberlerin yöneldiği kible olan Mescid-i Haram’a dair bilgiyi bile bile gizlemiş, her birisi bununla da yetinmeyip farklı kiblelere yönelmişlerdir. İkinci görüşe göre Ehl-i Kitap Tevrat ve İncil’de vasıflarını gördükleri Hz. Peygamber’in bu durumunu gizlemişlerdir. Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) ve Katâde b. Diâme (ö. 117/735) bu kanaattedir.² Müfessir ikinci görüşe katılmamış ve ayetin sonundaki; “*Gerçek olan Rabbin’den gelendir. Sakın şüphe edenlerden olma.*” ibaresini Katâde ve Mücâhid’in tercihini nakzedecek şekilde tefsir etmiştir. Ayet, Allah Resûlü’ne Hz. İbrahim ve ondan sonraki peygamberlerin yöneldiği Mescid-i Haram’ın gerçek kible olduğu hususunda şüpheye düşmemesi ve Ehl-i Kitap’ın aldatmacasına kapılmaması hususunda O’nu tahkim etmektedir.³

Mâturîdî (ö. 333/946), -tespit edebildiğimiz kadarıyla- 144. ayeti bağlamın yanı sıra Hz. Peygamber’e (as) matuf yorumlayan tek müfessirdir. “*أن الذين اوتوا الكتاب ليعيمون أنه الحق من ربهم*” “Şüphesiz ki Ehl-i Kitap onun Rab’lerinden gelen gerçek olduğunu biliyorlar” ayetindeki ifadeler, kiblenin Beyti Makdis’ten Kabe’ye tebdilinin Allah’tan olduğunu teyit etmektedir. Bu ayette temas edilen ve Ehl-i Kitap’ın bildiği diğer hakikat, Hz. Peygamber’in (as) gerçek peygamber olduğudur. Zira O’nun özelliklerini kitaplarından biliyorlardı.⁴ Biz, müfessirin bu yorumunun uzak bir tevil olduğu kanaatindeyiz. Zira söz konusu ibarelerin de içerisinde bulunduğu ayetin

¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 2: 670-672. Ayrıca bkz; Celâleddîn es-Suyûtî, *ed-Dürü’l-mensûr*, thk. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Merkezu Hicr, 2004), 2: 33-34.

² Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 2: 670-672. Benzer yorum için bkz; İshak b. İbrâhim ez-Zeccâc, *Meânî’l-kur’ân ve irrâbuhû*, thk. Abdulcelil Şulbî (Beyrut: Âlemu’l-Kutub, 1988), 1: 225; Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nüket ve’l-uyûn*, thk. Abdumaksûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ty.,) 1: 204; Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri’l-kur’ân*, thk. Ahmed Habib el-Âmilî, (Beyrut: Dâru İhyâ, ty.), 2: 21-22.

³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, II, 672.

⁴ Ebu Mansur Muhammed el-Mâturîdî, *Tevlâtu ehli’s-sünne*, thk. Mecdî Basillûm, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2005, I, 592. Ayrıca bkz; Semerkandî, *Bahru’l-ulûm*, 1: 165; Ebu İshak es-S’alebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, thk. Muhammed İbn Âşûr (Beyrut: Dâru İhyai’t-Turâsî’l-Arabî, 2002), 2: 12; Ebu’l-Hasan el-Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri’l-kur’ani’l-mecîd*, thk. Ahmed Abdumarsûd (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1994), 1: 231.

öncesi¹ mutlak surette kibleyi konu edinmektedir. Mâturîdî, 146. ayetteki zamirin sadece Hz. Peygamber'e matuf yorumlanması gerektiği kanaatindedir.² Müfessire göre evlatlar ancak alametlerle bilinirler. Allah'ın Elçisi'nin de zahir olan alametleri vardı ve onlar bildikleri bu alametleri inatları yüzünden gizlediler. “و إن فريقا منهم ليكتمون الحق و هم يعلمون” “Buna rağmen onlardan bir grup bile bile gerçeği gizler” ayeti de bu hakikati gizlediklerinin delilidir.³ Her ne kadar Mâturîdî bu kanaati savunmuşsa da Râzî (ö. 606/1210) Hz. Peygamber'in bir babanın evladını bilebileceği kadar bariz fiziki özelliklerinin gizlenmiş olabileceği yorumunu makbul görmez ve reddeder.⁴

Zemahşerî (ö. 538/1144) 144. ayetteki zamiri kiblenin tahviline matuf olarak tefsir etmiştir. Kiblenin tahvilinin Allah'tan gelmiş bir hakikat olduğunu biliyorlardı. Zira İsrailoğulları'na gönderilen peygamberler Hz. Peygamber'i müjdelerken onun iki kibleye yönelerek namaz kılacağını beyan etmişlerdi. Müfessir 146. ayetteki zamirin Hz. Peygamber'e ait olduğunu ifade eder. Muayyen ve müşahhas vasıfları vesilesiyle O'nu bir başkasından ayırt edebiliyorlardı.⁵ Daha sonra Abdullah b. Selâm rivayetini aktaran müfessir, “يعرفونه”/ “onu biliyorlar/bilirler” ibaresindeki zamire dair üç yorum⁶ olduğunu ekler. Bunlar ilim, Kur'ân veya kiblenin tahvili olabilirse

¹ Ayetin bu bölümü şöyledir: “Artık yüzünü Mescid-i Haram'a çevir. Siz de nerede bulunursanız bulunun yüzünüzü o yöne çevirin.” (Bakara, 2/144)

² Benzeri bir tefsir için bkz; Beğavî, İbn Mes'ûd. *Meâlimu't-tenzil*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, (Riyad: Dâru Tayyibe, 1989), 1: 164.

³ Maturidi bu tefsirinden sonra şöyle câlib-i dikkat bir bilgi aktarır: “Yukarıdaki ayet, o güne kadar tereddütsüz Hz. Peygamber'i (a.s) tanımlayan niteliklerin tağyire uğramadan ulaştığına delalet eder. Ayetler Kitap Ehli'nin bu nitelikleri gizlediklerini ifade ettikten sonra Hz. Peygamber'e (a.s) delalet eden ibareleri tağyir ettiler.” Bkz; Mâturîdî, *Tevilâtu ehli's-sünne*, 1: 593. Müfessir her ne kadar bu kanaati benimsemiş olsa da Fahreddîn Râzî ve Cemâluddîn Kâsimî bu kanaati nakzeden yorumlar yapmıştır. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 12: 189-190; Cemâluddîn el-Kâsimî, *Mehâsinu't-te'vil*, nşr. Fuad Abdalbâkî (Kâhire: Dâru İhyâ, 1957), 6: 2269.

⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 6: 136.

⁵ Benzeri kanaat için bkz; Ebu Abdullah İbn Arafe, *Tefsiru ibn arafe*, thk. Celâl Usyûtî (Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008), 1: 183.

⁶ Yûsuf el-Halebî, zamirin beş muhtemel maksudundan bahseder. Kiblenin tahvilinin hak olduğu, Kur'ân-ı Kerim, ilim, Beyti Haram ve Hz. Peygamber'in (a.s) gerçek peygamber olduğu. Müfessir Zeccâc, Zemahşerî ve başka isimlerin bu ayette izmarın varlığına dair fikir beyan ettiğini belirtir. Bilinirliği o kadar meşhur idi ki, gizli bir zamir ile sadece işarette bulunmuş ve böylece değeri yüceltilmiştir. Yûsuf el-Halebî, *ed-Dürü'l-masûn fi ulûmi'l-*

de; müfessir, “كما يعرفون أبناءهم/evlatlarını bildikleri gibi” ibaresi ve zikredilen rivayetin desteğiyle zamirin Hz. Peygamber’e matuf yorumlanmasını isabetli görmektedir.¹

Zemahşerî bu ayeti daha farklı bir açıdan yorumlar ve ayette izmarın² varlığına hükmeder. Bu ayetten önce inen ayette Hz. Peygamber’in Tevrat ve İncil’de vasıf ve nitelikleri ile var olduğu beyan edilmiştir.³ Dolayısıyla bağlamda olmamasına rağmen⁴ zamir ile Hz. Peygamber’e (as) telmihte bulunmuş ve zikri yüceltilmiştir. Vasıfları ve bilinirliği o kadar barizdir ki, isim verilmeden zamirle yapılan işaret bile o yüce şahsiyetin anlaşılması için yeterlidir. Daha önce inen ayetlerde anıldığı için bu ayette izmar ba’de’z-zikr (anıldıktan sonra zamir ile atıfta bulunma) yapılmıştır ve bu ameliye caizdir.⁵

Tabersî (ö. 548/1154), 144. ayet bağlamında Yahudiler’in kitaplarındaki bilgiye vakıf olmakla birlikte Kâbe’nin gerçek kible olduğu bilgisini tahrif ettiklerini ifade eder. Hz. Peygamber’in (as) bazı özellikleri Beni İsrail peygamberleri tarafından müjdelenmiştir ve bunlar içerisindeki en önemli vasfı iki kibleye doğru namaz kılacağıdır. Her ne kadar bazı isimler, kendilerine kitap verilenleri Yahudi ve Hristiyanlar olarak tefsir etmişse de müfessir bu ayetlerin muhatabının sadece Yahudiler olduğu

kitâbi’l-meknûn, thk. Muhammed el-Harrâd (Dımaşk, Dâru İlkâm, ty), 2: 169. Süleyman Ateş de üçlü yorumu zikreden isimlerdendir. Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 1: 257.

¹ Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî’t-tenzîl*, thk. Adil Abdulmevcûd (Riyad: Mektebetu’l Abikan, 1998), 1: 345.

² İzmar, bir isme zamir ile işaret etmektir. Eğer isim önceden zikredilmediyse o isme izmar yapmaya izmar kable’z-zikr denir ve bu Arap dil gramerinde caiz olmayan bir kullanım olarak değerlendirilmiştir. Bkz; Hatîb el-Kazvîni, *Telhîs ve Tercümesi*, haz. Nevzat Yanık, Sâdi Çögenli (İstanbul: Huzur Yay., ty.), 3.

³ ‘Arâf, 7/157.

⁴ Beydâvî de bu görüştedir. Müfessire göre, her ne kadar bağlam içerisinde zikri geçmiyorsa da kelamın delaleti bu hakikati tasrih etmektedir. Nâsiruddîn Ömer el-Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2003), 1: 112-113; Neseî, zamirin, Hz. Peygamber’e, Kur’an’a veya kiblenin tahviline ait olabileceğini; ilk kanaatin isabetli olduğunu beyan eder. Ebu’l-Berekât en-Neseî, *Medâriku’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*, thk. Yusuf Bedâvî (Beyrut: Dâru’l-Kelâm, 1997), 1: 141.

⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 346.

kanaatindedir. Müfessir 146. ayetteki zamirin kıblenin tahviline veya Hz. Peygamber'e (as) râci olabileceğini beyan eder.¹

Râzî (ö. 606/1210) 144. ayetteki "bilinen hakikate" dair dört yorum aktarır. Hz. Peygamber'in (as) iki kıbleye yönelerek namaz kılacağı, Kâbe'nin Hz. İbrahim'in ve sonraki peygamberlerin kıblesi olduğu, kıblenin tahvilinin Allah'ın emri olduğu ve Hz. Peygamber'in nübüvveti bu dört yorumun kapsamındadır. Müfessir "ليعلمون أنه الحق" "onun hak olduğunu bilirler" ibaresindeki zamirin kıblenin tahviline matuf yorumlanmasını tercihe şayan görür. Zira bu tercihte zamir kelamın ve ayetlerin akışına daha uygun bir anlam örgüsü içerisindedir.²

Râzî 146. ayetteki "يعرفونه"/"onu bilirler" ibaresindeki zamirin Hz. Peygamber'e (as) râci olacağı kanaatini Hz. Ömer ve Abdullah b Selâm rivayeti ekseninde açıklar. Fakat müfessir kelamın akışına uygun olmayan bu tercihin sebebini de sorgular. Yukarıdan itibaren tüm ayetler ve sonraki ayetlerin konusu kible iken, aradaki ayetin Hz. Peygamber'i (as) kastetmesinin hikmeti ne olabilir? Bu sorunun iki muhtemel cevabı vardır. Birincisi, müminlere bir uyarı vardır. "Eğer sana gelen ilimden sonra eğer onların arzusuna uyacak olursan, işte o zaman zalimlerden olursun"³ ayeti her ne kadar Hz. Peygamber'e (as) hitap ediyorsa da muhatap müminlerdir ve Ehl-i Kitap'ın hevâ ve hevesine uymaktan men edilmektedirler. Zira Ehl-i Kitap, Hz. Peygamber'in (as) gerçek peygamber olduğunu kendi evlatlarını bildikleri gibi bilmektedirler. İkincisi, "yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları o ümmî elçiye uyanlar var ya..."⁴ ve "benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek Ahmed adındaki peygamberi müjdeleyici olarak geldim"⁵ ayetlerinde de ifade edildiği üzere Hz. Peygamberi (a.s) bariz nitelikleri vesilesiyle evlatları gibi bildikleri anlamına gelir. Müfessir ikinci cevabın isabetli olmadığını düşünmektedir. Zira bir çocuğun diğerleri arasında ayırt edilmesi gibi bariz olmak, söz konusu

¹ Fadl b. Hasan et-Tabersî, *Mecmeu'l-beyân fî tefsîri'l-kur'ân*, (Beyrut: Müessesetu'l-'Alamî, 1995), 1: 315.

² Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 4: 136.

³ Bakara, 2/145.

⁴ 'Arâf, 7/157.

⁵ Saff, 61/6.

peygamberin hangi milletten, hangi kabileden, hangi aileden, hangi zamanda ve nasıl fiziki özelliklere sahip olacağı şeklinde açık, net ve şüpheden uzak nitelikleri haiz olması anlamına gelir. Tevrat ve İncil o dönemde doğu ve batıda meşhur birer semavi kitap olduğu için, bu kitaplarda sıfatları bariz bir şekilde yazılı olan peygamberin Ehl-i Kitap'ın hiçbir ferdi tarafından inkâr edilmemesi gerekirdi. Her ne kadar Tevrat bir kişinin peygamber olarak geleceğini bildirmişse de bu konudaki bilgi tafsilat bakımından yakîn derecesine ulaşmamış, bu da Hz. Peygamber'in nübüvvetinin izharını zorunlu kılmamıştır. Dolayısıyla, Hz. Peygamber'in fiziksel nitelikleri vesilesiyle bariz bir şekilde bilindiği yorumu isabetli olmayacaktır.¹ Râzî, nitelikleri itibariyle nübüvveti bariz olamayan peygamberin “evlat gibi bilinmesinin” mahiyetini şöyle tavzih eder: Hz. Peygamber'in elinden sadır olan mucizeler onun sadık bir peygamber olduğuna delalet etmektedir. Burhan seviyesindeki bu bilgi de yakîn anlamına gelir ve yakîn seviyesindeki bilgi nübüvvetin kabulünü zorunlu kılar.²

Râzî, 146. ayetteki “يعرفونه” ibaresindeki zamirin İbn Abbas (ö. 68/687), Katâde, Rabî ve İbn Zeyd gibi isimler tarafından kıble olarak tevil edildiğini söyler. Her ne kadar kelamın akışına uygun olsa da Râzî bu görüşü değil, zamirin Hz. Peygamber'e ait olması gerektiği kanaatini daha evla bulduğunu belirtir. Birincisi, zamir daha önce kelamda geçmiş bir mezkura râci olmalıdır. Bu mezkur da “من بعد ما جاءك من العلم” ifadesindeki ilimdir. Bu ilim de nübüvettir. Dolayısıyla onlar Hz. Peygamber'in nübüvvetini evlatlarını bildikleri gibi bilmektedirler. İkincisi, Kur'ân daha önce nazil olan bir ayette Ehl-i Kitap'ın Hz. Peygamber'i Tevrat ve İncil'de görebildiklerini söylemiştir.³ Onlar da bu hakikati bilmekteydiler. Hz. Peygamber'in

¹ Râzî'nin bu yorumu özellikle İbn Atiyye'nin kanaatini nakzetmektedir. İbn Atiyye, ayette ifade edilen durumun yüzün bilinmesi ve fiziki ayırt edicilik olduğu kanaatindedir. Nesebin bilinmesi kastedilmiş değildir. Dolayısıyla Abdullah b. Selâm rivayeti, ayetin mefhumuna muhalif bir muhteva içermektedir. Çünkü o rivayette nesebin belirsizliğine vurgu yapılmıştır. Bkz; Abdülhakk İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdusselam Abdüşşâfi (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 1: 223-224.

² Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 4: 142.

³ 'Arâf, 7/157.

mucizeleri onun nübüvvetinin doğruluğuna delalet etmektedir. Aynı şekilde kıblenin tahvili de bu mucizelerden olup onun nübüvvetini tasdik eder.¹

Ebu Hayyan (ö. 745/1353) 144. ayetteki zamirin Mescidi Haram'a râci olduğunu beyan eder. Yahudiler, Kâbe'nin Hz. İbrahim ve zürriyetinin kıblesi olduğu bilgisine mutlak surette sahip idi. 144. ayet için bu yorumu yapan müfessir, 146. ayetteki zamirin Hz. Peygamber'e matuf olduğu kanaatindedir. Zemahşerî'nin "يعرفونه" ibaresinde izmar olduğu görüşüne katılmaz. Söz konusu ayette iltifat² yapıldığı görüşündedir. Önceki ayetlerde muhatap zamiriyle kendisinden bahsedilen Hz. Peygamber'e (a.s) bu ayette gaip zamiri ile hitap edilmek suretiyle yüceltilmiştir. Önceki ayetlerde muhatap o iken, gaip zamiri ile ona işarette bulunulmuş ve ümmet muhatap alınmıştır. Ehl-i Kitap'ın Hz. Peygamber'i nitelikleri vesilesiyle şeksiz ve şüphesiz bildiği, getirdiklerinin hak olduğu ve dolayısıyla da kıblenin tahviline dair emirden de şüphe etmemeleri söylenmiştir.³ Eğer zamir Hz. Peygamber'e irca edilecek olursa, ayet Hz. Peygamber'in (a.s) siması ile tanındığını kast etmiş olur. Müfessir İbn Abbas, Katâde, Mücâhid ve İbn Cüreyc gibi isimlerin zamiri kıblenin tahviline irca ettiği görünüşü de tefsirinde kaydetmiş, kanaatini ilk yorumdan yana kullanmıştır.⁴

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942) 144. ve 147. ayetlerdeki "الحق"/"hakikat"ın kıblenin tahviline münhasır olduğunu beyan eder. Fakat 146. ayetteki "يعرفونه"/"onu biliyorlar" ibaresindeki zamiri Hz. Peygamber'e

¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 4: 143.

² İltifat, ibarede beklenmedik bir şekilde şahıs, zaman ve üslup değişikliğine gitmektir. Bkz; Abdurrahman Özdemir, "Kadim Bir Söz Sanatı: İltifat ve Kur'an'da İltifat Örnekleri", *İslami İlimler Dergisi* 1, sy. 2, (Haziran 2006): 150-160.

³ Müfessir Tabatabâî sadece Hz. Peygamber'in (a.s) değil, ashabının niteliklerinin de Tevrat, İncil ve Zebur'da mevcut olduğunu, Fetih Sûresi 29. ayetinin de bunu teyit ettiğini zikreder. Muhammed Hüseyin et-Tabatabâî, *el-Mizân fî tefsîri'l-kur'ân*, (Beyrut: Müessesetu'l-'Alamî, 1997), 1: 347.

⁴ Muhammed b. Yusuf Ebu Hayyan, *Tefsîru'l-bahri'l-muhîr*, thk. Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 1: 609; Ayrıca bkz; Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî, *Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-kur'ân*, thk. Abdulfettah Ebu Sünne (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, 1997), 1: 332. Reşid Rıza 'Arâf 157. ayet bağlamında Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap tarafından bariz bir şekilde bilindiğini ve dolayısıyla da zamirin Hz. Peygamber'e matuf olduğunu beyan eder. Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 2. bs., (Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1947), 2: 20.

(a.s) irca eder. Söz konusu zamir aslında muhatap “يعرفونك”/ “seni bilmektedirler” olabileceken gaip olarak gelmiş olmasının bazı nükteleri vardır. Tevrat’ta vasıfları zikredilmiş olan son peygamber ahd-ı zihnî (daha önce zikri geçmemiş olmakla birlikte, muhatap tarafından malum olan) belirten lâm ile “النبي”/“en-nebî”¹ olarak tanınmakta idi. Dolayısıyla gaip zamiri “o peygamber” unvanına işaret etmek için kullanılmıştır.²

Muhammed İzzet Derveze (ö. 1984), çalışmamıza konu olan 146. ayet dâhil tüm bağlamın kıblenin tahvili ekseninde³ olduğunu; dolayısıyla, Hz. Peygamber’in yaptığı her şeyin hakkı temsil ettiği anlamını benimsemiştir. Ehl-i Kitap, O’nun tüm eylemlerinin Allah’ın emrine tabi olduğu hakikatini tıpkı evlatlarını tanıyıp bildikleri gibi bilmektedir, kıblenin Kâbe’ye tahvili de bu minvaldedir.⁴

Muhammed Esed (ö. 1992), bu ayetin iki hususa işaret ettiğini belirtir. Kâbe’nin İbrahim’in kıblesi olduğu gerçeğine ve bir gün içlerinden Hz. “Musa gibi” bir peygamberin çıkacağı büyük bir milletin atası olan Hz. İsmail ile ilgili Kitâb-ı Mukaddes’teki habere⁵ telmih vardır. Esed, bu ayeti Saff Sûresi 6. ayet bağlamında tefsir eder ve Hz. Peygamber’in geleceğini ifade eden ve kilise tarafından resmen kabul edilen İnciller’deki ihbarların vurgusunun bunu teyit ettiğini ekler.⁶ Bakara Sûresi 146. ayeti Saff sûresi bağlamında anlamlandıran bir diğer isim Mehmet Zeki Duman (ö. 2013)’dir.

¹ Âyetin lafzı ve meali şöyledir: “الذين يتبعون الرسول النبي الأمي الذي يجدونه مكتوبًا عندهم في التوراة والإنجيل... ” “Onlar, yanlarındaki Tevrat’ta ve İncil’de yazılı buldukları Resûle, o ümmî peygambere uyan kimselerdir. O, onlara iyiliği emreder, onları kötülükten alıkoyar. Onlara iyi ve temiz şeyleri helâl, kötü ve pis şeyleri haram kılar. Üzerlerindeki ağır yükleri ve zincirleri kaldırır. Ona iman edenler, ona saygı gösterenler, ona yardım edenler ve ona indirilen nura (Kur’an’a) uyanlar var ya, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.” (‘Arâf, 7/157).

² Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2006), 1: 438-439.

³ 146. ayetin kıblenin tahvilini konu edindiğini söyleyen bir diğer isim Mevdûdî’dir. Ne gariptir ki müfessir tercihinin bu yönde olduğunu ayrıca açıklama notunda belirttiği halde ayetteki zamir Hz. Peygamber’e aitmiş gibi tercüme edilmiştir. Bu, mütercimmin eserin sahibine müdahalesini ihsan ettirmektedir ve kabul edilemez bir tasarruftur. Bkz; Ebu’l-‘Alâ el-Mevdûdî, *Tefhimu’l-kur’an*, (İstanbul: İnsan Yay., 2000), 1: 127.

⁴ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsiru’l-hadîs: tertibu’s-süver hasebe’n-nüzûl*, (Kâhire: Dâru İhyâ’i’l-Kutubi’l-Arabiyye, 1383/1964), 2: 141.

⁵ Tekvin 21:13, 18.

⁶ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı: Meal-Tefsir*, trc. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yay., 2002), 41.

Müfessire göre Ehl-i Kitap Hz. Muhammed'i zatı itibariyle olmasa da nesilden nesile aktarılan nitelikleriyle, gelecek en son peygamber olduğunu biliyorlardı. Tevrat ve İncil'de onun "övülmüş insan" adıyla birlikte nitelikleri de tavsif edilmişti.¹ Kanaatimizce, Saff sûresi bağlamında Bakara Sûresi'nin ayetini anlamlandırmaya çalışmak isabetli bir ameliye olmamıştır. Çünkü Saff sûresi tüm nüzul tertiplerinde² Bakara sûresi'nden çok sonradır. Tefsirini kronolojik olarak hazırlayan Duman, Saff sûresi'ni Bakara sûresi'nden sonraya yerleştirmiştir. Mezkûr isimler, A'râf sûresi'nin 157. ayetini mesnet edinmiş olsalardı daha isabetli bir yorum yapmış olurlardı. Zira A'râf sûresi Bakara sûresi'nden önce inmiştir.

1.2 En'âm Sûresi 20. Ayet

En'âm Sûresi'nin 20. ayetini özellikle iki açıdan ele alacağız. İlki, bu ayetteki müfret müzekker zamirin aidiyetini tespit etmektir. İkincisi de çalışmamızın ana eksenini oluşturan ıstılâhî/kurumsal anlama muhalif yorumu analiz etmektir. Zira "kendilerine kitap verilenler" kahir müfessir tarafından³ ve bu konuda çalışılan ansiklopedi maddesinde⁴ Yahudi ve Hıristiyanlar'a mahsus olarak anlaşılmıştır.

Mukâtil b. Süleyman En'âm Sûresi'ndeki zamiri Hz. Peygamber'e matuf bir surette tefsir eder.⁵ Mekke müşrikleri Ehl-i Kitap'a Hz. Peygamber'e (a.s) dair herhangi bir bilgiye sahip olup olmadıklarını sormuş; onlar da kitaplarında Hz. Peygamber'e (a.s) matuf hiçbir bilgi olmadığını

¹ Zeki Duman, *Beyânu'l-Hak: Kur'ân'ı-Kerîm'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri* (Ankara: Fecr Yay., 2008), 3: 70.

² Ebu Abdullah Muhammed İbn Dureys, *Fedâilu'l-kur'ân ve mâ unzile bi-mekke ve mâ unzile bi'l-medîne*, thk. Urve Bedîr (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1987), 33; Celâleddîn es- Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-kur'ân*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2002), 1: 31; Abdulmuteal es-Saîdî, *en-Nazmu'l-fennî fi'l-kur'ân*, (Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1992), 46-48.

³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6: 186; Beğavî, *Meâlimu't-tenzîl*, 3: 516; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2: 180.

⁴ Söz konusu ansiklopedi maddesinde çalışmamıza konu olan her iki ayet de "Ehl-i Kitap"a matuf yorumlanmıştır. Ehl-i Kitap'ın kapsamı süreçle birlikte genişlemiş olsa da, ıstılâhî/kurumsal anlamda Yahudi ve Hıristiyanlar'a tahsis edilmesi gerektiği genel kanıdır. Bkz; Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 10 (İstanbul: TDV Yay., 1994), 516-519.

⁵ Benzeri kanaat için bkz; Ferrâ, *Meâni'l-kur'ân*, 1: 329; İbn Hemmâm Abdurrezzak, *Tefsîru'l-kur'ân*, thk. Müslim Muhammed (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1989), 1: 206; Zeccâc, *Meâni'l-kur'ân*, 2: 234-235.

iddia etmişlerdi. Bunun üzerine; “Ehl-i Kitap, Hz. Peygamber’in (a.s) sıfatlarını evlatlarını bildikleri gibi kitaplarından bilmektedirler” mefhumunda “kendilerine kitap verilenler onu öz evlatlarını bildikleri gibi bilmektedirler”¹ ayeti inmiştir. Mukâtil, Kitap Ehlî’nin sözleri üzerine ayrıca En’âm Sûresi 114² ve Yunus Sûresi 94³ ayetlerinin indiğini ekler. Söz konusu ayetlerde, Kur’ân’ın Hz. Peygamber’e Allah tarafından indirildiği hususunda en ufak bir şüpheye düşülmemesi söylenmiştir.⁴ Müfessirin son beyanatına göre En’âm Sûresi 20. ayetindeki zamir Kur’ân’a râci olur. Bu durumda Kur’ân’ın Hz. Peygamber’e Allah’tan geldiği hususunda Ehl-i Kitap’ın kesin bilgiye sahip olduğu anlamını çıkarsamak mümkündür.

Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, ayetteki “الذين آتيناهم”/“kendilerine kitap verdiklerimiz” ifadesini kurumsal anlama muhalif bir şekilde yorumlar. Müfessire göre kendilerine kitap verilenler Mekke’nin müşrikleridir. Mekke müşriklerine evlatları gibi malum olan bilgi Hz. Peygamber’in nübüvvetidir. Onlar İslam’ın Allah’ın dini ve Hz. Peygamber’in de Allah’ın Elçisi olduğunu biliyorlardı Müfessir her ne kadar bu yorumu yapmışsa da Bakara Sûresi’nin müteşabih ayetinin tefsirinde zikrettiği Abdullah b. Selâm rivayetinden de müstağni kalamamış, onu da zikretmiştir. Aynı ayetin devamında yer alan “Kendilerine yazık edenler var ya, işte onlar inanmazlar”⁵ ibaresini kitap ehlinden kâfir olanlara⁶ atfeder. Bir sonraki “و من أظلم ممن افترى على الله كذبا” “yalan sözlerle Allah’a iftira edenden daha zalimi kimdir?...” ayetini sibakta yer alan şirk bağlamında şu şekilde tefsir eder: “Allah ile birlikte putlara da kulluk yaparlar.”⁷

Taberî, Bakara Sûresi 146. ayette olduğu üzere En’âm Sûresi 20. ayeti de bağlam esaslı tefsir eder. Müfessire göre; “kendilerine kitap

¹ En’âm, 6/20.

² Âyet mealen şöyledir: “Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, Kur’ân’ın gerçekten Rabbin tarafından indirilmiş olduğunu bilirler. Sakın şüpheye düşenlerden olma!”

³ Ayetin meali şöyledir: “Eğer, faraza, sana indirdiğimiz hususlardan herhangi birinde şüphe edersen, senden önce Kitab’ı (Tevrat) okuyanlara sor. Celalim hakkı için, sana Rabbin tarafından gerçek gelmiştir, bundan en ufak bir şüphen olmasın. Sakın Allah’ın ayetlerini yalancıları olmaktan, sonra ziyana uğrayanlardan olursun.”

⁴ Mukâtil, *Tefsîru mukâtil*, 1: 554.

⁵ Lafız şöyledir: “الذين خسروا أنفسهم فهم لا يؤمنون”

⁶ İbarede Ehl-i Kitap ibaresinin var olması dikkate şayandır, şöyle ki; “يعنى من كفر من أهل الكتاب”

⁷ Huvvârî, *Tefsîru kitâbullâhî’l-azîz*, 1: 519.

verilenler” Yahudi ve Hristiyan’lardır. Bu iki zümrenin evlatlarını bilecek kesinlikte sahip oldukları bilgi, önceki ve sonraki ayetlerde dile getirilen, Allah’tan başka ilah olmadığı ve Hz. Peygamber’in de gönderilmiş elçi olduğudur. Bu bağlamda 19. ayete dair şöyle bir rivayet aktarır: “Bir gün Nehhâm b. Zeyd, Kardam b. Ka’b ve Bahr b. Amr Allah Resûlü’ne gelip şöyle bir sual yönelttiler: “Allah’tan başka ilah kabul etmez misin?” Hz. Peygamber şöyle cevap verdi: “Allah’tan başka ilah yoktur, bunun için gönderildim ve buna davet edeceğim.”¹ Ayetteki zamire dair kanaati bağlamsal olmakla birlikte, tefsirinde zikrettiği rivayetler bağlamsal değildir. Katâde, İbn Cüreyc ve Süddî Yahudi ve Hristiyanların Tevrat ve İncil’de niteliklerine vakıf oldukları Hz. Peygamber’i (a.s) bildiklerini ifade etmişlerdir.²

Mâturîdî, Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî gibi, “الذين /”*kendilerine kitap verdiklerimiz*”i Mekkeli müşrikler, “الكتاب”/”*el-kitab*”ı Kur’ân olarak anlamlandırır. Mekkeli müşrikler kendilerine meydan okuyan Kur’ân’ın bir benzerini getirmekten acze düştükten ve onun mucizelerine şahit olduktan sonra Hz. Peygamber’in (a.s) getirdiği Kur’ân’ın ilahi kelam olduğu bilgisine evlatlarını bilircesine vukûfiyet kesbettiler. Nitekim Ehl-i Kitap kitaplarında niteliklerini gördükleri Hz. Peygamber’in (a.s) risaleti konusunda şüphe taşımamaktaydı. Müfessir, bir sonraki ayette yer alan; “و من أظلم ممن افترى على الله كذبا” “*yalan sözlerle Allah’a iftira edenden daha zalimi kimdir!*” ayetini sibakta yer alan şirk ile tefsir eder. Zira sibakta müşrikler; “Allah’tan başka ilahların varlığına şahitlik etmek” (En’âm, 6/19) gibi büyük bir zulme bulaşmışlardır.³

Mâverdî (ö. 450/1058), En’âm Sûresi’nin 20. ayetine dair iki kavil olduğunu kaydeder. Birincisi, Yahudi ve Hırsiyitanlar kitaplarında vasıfları yazılı olan Hz. Peygamber’i (a.s) kendi çocuklarını bildikleri gibi bilirler.⁴

¹ Taberi, *Câmiu’l-beyân*, 9: 184-185.

² Taberi, *Câmiu’l-beyân*, 9: 187.

³ Mâturîdî, *Tevlâtu ehli’s-sünne*, 4: 46; Söz konusu ayet hariç, sibak ve siyakı şirk ekseninde tefsir eden diğer isimler için bkz; Semerkandî, *Bahru’l-ulûm*, 1: 478; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 4: 140; Vâhidî, *el-Vasît*, 2: 259.

⁴ Benzeri değerlendirme için bkz; Beğavî, *Meâlimu’t-Tenzil*, 3: 134; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 331; Beydâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 2: 157; Nesefî, *Medâriku’t-Tenzil*, 1: 496.

Hasan ve Katâde'nin de içerisinde bulunduğu bu görüşün sahiplerine göre; "الذين آتيناهم الكتاب" / "kendilerine kitap verdiklerimiz" Yahudi ve Hristiyan'lardır. "الكتاب" / "maruf kitap" Tevrat ve İncil'dir. İkinci kanaate göre "الكتاب" / "maruf kitap"tan maksat Kur'ân'dır. Bu durumda ayete; "Hz. Peygamber'in sıfatlarına, doğruluğuna ve nübüvvetinin hak olduğuna delalet eden Kur'ân'a inanırlar" anlamı takdir edilmelidir.¹ İbn Atiyye (ö. 546/1152), Mâverdî'nin (ö. 450/1058) zikrettiği iki maddeye üçüncü bir yorum ekler. Bu yorum bağlam ekseninde yapılmış ve "يعرفونه" / "onu bilmektedirler" ibaresindeki zamir tevhide matuf tefsir edilmiştir. Müfessire göre zamirin bu anlama ırcasının gerekçesi hemen öncesinde yer alan: "De ki: O Allah tek ilahtır"² cümlesidir. Bu durumda "يعرفونه" / "onu bilmektedirler" ibaresi; "Mekkeli ve Arap müşrikler Allah'tan başka ilah olmadığını kesin olarak bilmektedirler" şeklinde tefsir edilmelidir.³

Râzî, ayetteki zamirin Hz. Peygamber'e ait olduğu kanaatiyle tefsir eder. Mekkeli kafirler Yahudi ve Hristiyanlar'a Hz. Peygamber'e dair sıfatların kitaplarında mevcudiyetini sorunca, Yahudi ve Hristiyanlar kitaplarında O'na (a.s) dair herhangi bir şey görmediklerini⁴ söyleyip hakikati inkar ettiler. Fakat Allah bu sûrenin 19. ayetinde onların aleyhine şahitlik yaptı.⁵ Sûrenin 20. ayetinde de meseleyi tahkim etmek babından bu bilginin kesinliğine evlatlarını bildikleri gibi vakıf olduklarını beyan etti. Müfessir, Bakara Sûresi'ndeki ayeti tefsir ederken dile getirdiği hususları bu ayette de aynen tekrarlar. Ehl-i Kitap, bariz fiziki özellikleri ile olmasa da mucizeleri ile nübüvveti tebarüz eden Hz. Peygamber'i evlatları gibi bilmektedir.⁶

¹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 2: 100-101.

² "قل إنما هو إله واحد" (En'âm, 6/19.)

³ İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 2: 276.

⁴ Vâhidî, Hz. Peygamber'in (a.s) nübüvvetine delalet edecek hiç kimsenin olmadığını; iddiasını ispat için şahit getirmesini isteyen Mekke müşriklerinin taleplerini müteakiben bu ayetin indiğini kaydeder. Vâhidî, *Esbâbu nüzüli'l-kur'ân*, 367-368.

⁵ İbn Atiyye Allah'ın şahitlik ettiği hususun Hz. Peygamber'in (a.s) nübüvveti olduğunu söyler. İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 2: 276.

⁶ Yahudi ve Hristiyanların Hz. Peygamber'in (a.s) doğum yeri, doğma zamanı, kabilesi ve fiziki özelliklerine evlatlarını bildikleri gibi vakıf olmaları O'nun (a.s) peygamber olduğunu tereddütsüz bilmelerini ve iman etmelerini gerektirir. Doğudan batıya çok geniş bir kitle tarafından bilinen böylesi bir bilginin gizlenmesi muhaldir. Böyle bir bilgi olduğu halde iman etmemeleri de mümkün değildir. O halde, Hz. Peygamber (a.s) bariz fiziksel nitelikler ile

İbn Âşûr 19. âyeti Hz. Peygamber'in (a.s) risaletine delil isteyen müşriklerin isteğine bir cevap mahiyetinde tefsir eder. Allah, şahitliğinin O'nun (as) lehinde olduğunu beyan etmiştir.¹ Müfessir "يعرفونه" ibaresindeki zamirin 19. ayette geçen; "de ki bu Kur'ân bana vahyedildi" ifadesine müstenit olduğu kanaatindedir. Dolayısıyla zamirin mercii Kur'ân'dır. Ehl-i Kitap, Kur'ân'ın Allah'tan geldiğini ve onun ihtiva ettiği hususların Tevrat ve İncil'de de mevcut olduğunu bilmektedir. Aynı şekilde Kur'ân'da ve kendi kitaplarında tebşir edilen Hz. Peygamber'e dair bilgiye de vakıf idiler.²

Muhammed Esed ayetin sibak ve siyakı bağlamında zamiri tevhide irca ederek anlamlandırır. Muhatapların bütün ilahi kitaplarda vurgulanmış olan, Allah'ın aşkın benzersizliği ve birliği hakikatini bildiklerini beyan etmektedir.³ Muhammed İzzet Derveze Hz. Peygamber'in davetinin doğruluğunu ve Kur'ânî vahyin sıhhatini bildikleri kanaatindedir.⁴ Mustafa Öztürk, ayetteki zamirin Hz. Peygamber'e ırcasını isabetli bulmaz ve Hz. Peygamber'i muhatap alan pasajın bütünlüğü içerisinde Kur'ân'ın kastedilmiş olabileceğini beyan eder.⁵

2. Değerlendirme

Makalemize konu olan Bakara Sûresi 146. ayet, bazı müfessirler tarafından bağlam ekseninde yorumlanmıştır. Zamirin kıbleye matuf olduğunu kabul eden bu yoruma göre Ehl-i Kitap, kiblenin Beyt-i Makdis'den Beytullah'a döndürülmesi emrinin Allah'tan geldiğini evlatlarını bildikleri gibi bilmektedir. Bir kısım müfessir ise ayetteki zamirin Hz. Peygamber'e (a.s) ait olduğu kanaatini benimsemiştir. Bu kabule Abdullah b. Selâm

tavsif edilemez. Bu durumda O'nun (a.s) göstermiş olduğu mucizeler devreye girer ve nübüvvetinin hakikatini izhar eder. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 12: 189-190; Kâsımî, *Mehâsinu't-te'vil*, 6: 2269.

¹ Muhammed Tâhir İbn Âşur, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, (Tunus: Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 7: 168.

² İbn Âşur, *et-tahrîr ve't-tenvîr* tahrir, 7: 171.

³ Esed, *Kur'an Mesajı*, 227.

⁴ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 3: 34. Reşid Rıza ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır bu ayetteki zamiri Bakara Sûresi'ndeki ayet gibi Hz. Peygamber'e matuf tefsir etmektedir. Bkz; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 7: 343; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3: 401.

⁵ Öztürk, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim Meali: Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri* (İstanbul: Düşün Yay., 2012), 174.

rivayeti ve Hz. Peygamber'in Tevrat ve İncil'de var olduğuna dair ayet¹ delil olarak getirilmiştir.

En'âm Sûresi 20. ayeti kahir ekseriyet tarafından bağlam esas alınmadan anlamlandırılmıştır. Bazı müfessirler Abdullah b. Selâm'ın Medine'de iman ettiğine istinaden² ayetin Medenî olması gerektiği kanaatini izhar etmişlerdir.³ Ayetin bağlamı müşriklerin Allah'tan başka ilah olabileceğine dair iddiasını nakzetmektedir. Ayetin sibakı ve siyakı bu olguyu müstemil iken, müfessirlerin çoğu ayetteki zamirin Hz. Peygamber'e aidiyetini gerekçelendirmeye çalışmışlardır. Bu gerekçeler de mushaf sıralamasına göre önce olan Bakara Sûresi'ndeki ayetin gerekçelerine benzer mahiyettedir. Diğer taraftan, Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, Mâturîdî, Mâverdî, İbn Atiyye gibi isimler ise bu ayeti bağlamı esas alarak tefsir etmişlerdir. "Kendisine kitap verilenleri" cumhurun kabulüne ve ıstılâhi anlama muhalif bir şekilde "Mekke müşrikleri"; "el-kitâb"ı ise Kur'ân olarak tefsir etmişlerdir. Ne var ki, bu ayete mümasil lafzı muhtevî olan En'âm Sûresi'nin 114. ayeti⁴ mezkûr isimlerin yorumunu nakzedebilecek bir mahiyettedir. Çünkü 114. ayette; "kendilerine kitap verilenler" in Ehl-i Kitap olarak yorumlanması daha tutarlı görünmektedir. Aksi halde aynı sûrede yer alan ve benzer lafız içeren ayetler birbiriyle çelişebilecektir. Nitekim Huvvârî⁵, Mâverdî⁶ ve İbn Atiyye¹ bu ayeti "Ehl-i Kitap" olarak tefsir

¹ 'Arâf, 7/157.

² Mustafa Fayda, "Abdullah b. Selâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: TDV Yay., 1988), 134-135.

³ Râzi ve İbn Cüzeyy, En'âm Sûresi'nin 20 ve 23. ayetlerin Medenî olduğunu kaydetmiştir. Bkz; Râzi, *Mefâtihü'l-ğayb*, 12: 149; Muhammed b. Ahmed İbn Cüzeyy, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Sâlim (Lübnan: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1995), 1: 261. Zikrettiğimiz iki ismin kabulünü Ubeyy b. Ka'b ve İbn Abbas'a müstenit rivayetler nakzetmiştir. Rivayetlere göre Hz. Peygamber (a.s) En'âm Sûresi'nin tek parça halinde kendisine indirildiğini beyan etmiştir. İshak b. İbrahim ez-Zeccâc, *Meâni'l-kur'ân ve 'râbuhû*, thk. Abdulcelil Şulbî (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1988), 2: 227; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 2: 91; Beğavî, *Meâlimu't-tenzîl*, 3: 125; Ebu'l-Fidâ İbn Kesir, *Tefsîru'l-kur'âni'l-azîm*, thk. Muhammed Sellâme (Riyad: Dâru Tayyibe, 1997), 3: 238; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 6: 8.

⁴ Âyet mealen şöyledir: "Size Kitab'ı (Kur'an'ı) hak olarak indiren O iken ben Allah'tan başka bir hakem mi arayacağım?" (de). Kendilerine kitap verdiklerimiz de onun, Rabbin katından hak olarak indirilmiş olduğunu bilirler. O hâlde, sakın şüphelilerden olma." Âyetin lafzı şöyledir: " أَفَعَبَّرَ اللَّهُ أُنْبِيَاءَهُ حَكْمًا وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلًا وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِّن رَّبِّكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ "

⁵ Huvvârî, "Ehl-i Kitap'ın okuma yazma bilenleri" olarak tefsir etmiştir. Huvvârî, *Tefsîru kitâbillâhi'l-azîz*, 1: 554.

⁶ Mekkeli müşrikler Hz. Peygamber'e (a.s) şöyle bir teklifte bulundular: "İster Yahudi, istersen Hıristiyan âlimlerden müteşekkil bir grubu çağıralım ve onlar kitaplarında sana delalet eden

etmişlerdir. Mâturîdî ise 114. ayeti de istilâhi/kurumsal anlamın dışında tefsir etmiştir. Müfessire göre “kendilerine kitap verilenler” Tevrat ve İncil Ehli olabileceği gibi kendilerine Kur’ân indirilen müşrikler olabilir.² Her ne kadar böyle bir tearuzun varlığı söz konusu olsa da, her iki ayetteki benzer ibareleri bağlam ile mutabık, birbiriyle muarız tefsir etmek mümkündür ve doğru olan da bu şekildeki yorumdur.

Biz değerlendirmemizi öncelikle her iki ayete mesnet edinilen rivayet bağlamında yapacağız. Özellikle Bakara ve En’âm sûreleri’ndeki müteşabih ayetlerde yer alan zamiri Hz. Peygamber’e (as) matuf yorumlayan müfessirlerin mesnedi Abdullah b. Selâm rivayetidir. Rivayet iki açıdan delil olamayacak bir durum arz etmektedir. İlki, metin bölümünde Hz. Ömer’den menkul beyanattan net olarak anlaşılacağı üzere rivayet Medine dönemine aittir. Mekkî olan En’âm Sûresi’ndeki ayete delil olarak kullanılması isabetli olmamıştır. Her ne kadar bazı müfessirler sadece bu ayetlerin Medenî olduğu bilgisini kaydetmişse³ de bu kabulleri cumhurun kabulüne muhalif olup, münferit kalmışlardır. Rivayetin medluliyetine engel teşkil eden ikinci husus Buhârî ve Müslim rivayetidir.⁴ Buhârî ve Müslim’den menkul rivayette Medine’ye hicret eden Hz. Peygamber’e (as) Abdullah b. Selâm üç soru sorar ve bu sorulara sadece bir peygamberin doğru cevap vereceğini ifade eder. Beklediği cevapları aldıktan sonra da müslüman olur. Fakat Hz. Peygamber’in (as) niteliklerini evlatları gibi bildiğine dair herhangi bir ifadesi yoktur. Binaenaleyh, tefsirlerde yer alan Abdullah b. Selâm rivayetinde Hz. Ömer’e ait olan: “Allah ayette Ehl-i Kitap’ın Hz. Peygamber’i evlatları gibi bildiklerini söylemiştir” cümlesi ya şahsi yorumdur veyahut

pasajları bize aktarsınlar.” Bu isteği müteakip bu ayet indi. Mâverdî, en-Nüket ve’l-’uyûn, 2: 160.

¹ İbn Atiyye, el-muharreru’l-vecîz, 2: 336.

² Mâturîdî, *Tevlâtu ehli’s-sünne*, 4: 226.

³ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 12: 149; İbn Cüzeyy, *et-Teshîl*, 1: 261.

⁴ Abdullah İbn Selâm maddesini kaleme alan Mustafa Fayda, Buhârî ve Müslim rivayetlerinin Abdullah’ın Medine’de erken bir dönemde iman ettiğine delalet ettiğini söylemiştir. Fakat bu görüş bir açıdan yoruma açıktır. Zira Müslim rivayetindeki kişi Yahudi âlimlerinden bir âlim olarak kayda geçer. Ayrıca, Buhârî’nin zikrettiği rivayette Abdullah b. Selâm’ın sorduğu üç soru ile Müslim’in rivayetindeki kişinin sorduğu üç soru aynı değildir. Dolayısıyla Müslim rivayetindeki kişinin Abdullah b. Selâm olduğu konusu müşküldür. Bkz; Fayda, “Abdullah b. Selâm”, 134-135. Rivayetler için bkz; Buhârî, *Sahîhu’l-buhârî*, (Riyad: Mektebetu’r-Rüşd, 2006), “Kitâbu Ehâdisi Enbiyâ”, 1; “Menâkıbu’l-Ensâr”, 51; Müslim, *Sahîhu müslim*, thk. Fuad Abdalbaki (Beyrut: Daru’l-Hadis, 1991), “Hayız”, 34.

müdrecedir. Çünkü bu cümle ile Buhâri ve Müslim rivayeti mütenakızdır. Cümlelerin ravi tasarrufu veya Hz. Ömer'in şahsi yorumu olması muhtemel görünmektedir. Zira Bakara Sûresi'ndeki zamiri rivayetin hilafına yorumlayan, tefsirde temayüz etmiş önemli sahabe ve tâbiîn vardır.¹

Bağlam esaslı okuma yapacak olursak, Kur'ân'ın hiçbir ayette; "Ehl-i Kitap Hz. Peygamber'i evlatları gibi bilirler" şeklinde bir söyleminin olmadığını söyleyebiliriz. Zamirler bağlamından kopararak bu minvalde yorumlanmıştır. Diğer taraftan Kur'ân, Hz. Peygamber'in (as) vasıflarının Tevrat ve İncil'de var olduğunu beyan etmektedir. Bu hakikat âşikar iken söz konusu zamirlerin Hz. Peygamber'e (as) aidiyetini reddedemeyiz. Ne var ki, Râzî'nin ifade ettiği üzere bir kişinin doğacağı yer, doğma zamanı, kabilesi, yüzünün ve vücudunun tarifi önceki kitaplarda yer alsaydı bu bilgi çok geniş kitlelerin nezdinde olur, gizlenmesi muhal olur ve mutlak imanı gerektirirdi. Haddizatında bir kişiyi/çocuğu diğerlerinin arasında ahlakî veya sıhrî nitelikleriyle değil, fizikî durumuyla ayırt edebilirsiniz. Fakat Hz. Peygamber'in (as) ilk görüşte fiziksel yönüyle tasdik edildiğine dair herhangi bir sahih bilgi elimizde bulunmamaktadır.² Ayrıca, Kur'ân'ın beyan ettiği üzere Hz. Peygamber'in bazı vasıfları hala Tevrat'ta yer almaktadır.³ Ehl-i Kitap söz konusu ibareleri yorumlamak suretiyle gizlemeye çalışmaktadır. Ayrıca bu vasıflar bir evladın diğer çocuklar arasında ayırımı gibi fiziksel bir tarif yapmamaktadırlar.⁴

Hz. Peygamber'in (as) daha önceki kitaplarda varlığı meselesi nass ile teyit edilmiş bir hakikattir. Fakat bu hakikat, rivayette vurgulandığı üzere, evlat-fiziki niteliklerle bilinme şeklinde değil, Hz. Peygamber'in (as) nübüvvetine taalluk edecek mahiyette olmalıdır.⁵ Ayrıca müfessirlerin mesnet edindiği rivayet ile müttetekun aleyh olarak nitelendirebileceğimiz hadis mütenakızdır. Yine, bazı müfessirlerin ifade ettiği üzere "evladı gibi bilme" mecazî bir söylemdir. Bir olgu veya duruma dair bilginin kesinliğini

¹ Bu hususta tafsilatlı bilgi için bkz; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2: 670-672.

² Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 12: 190.

³ Tesniye 18: 15-19; Tekvin 21:13,18; Yuhanna 14:15-16, 15:25-26, 16:7-15; Matta 21: 33-46; Bu konuda tafsilat için bkz; Esed, *Kur'an Mesajı*, 1145; Ahmed Muhammed Hicâzî, *el-bişâretu bi nebiyyi'l-islam fi't-tevrât ve'l-incil*, (Mısır: Dâru'l-Beyâni'l-'Arabî, 1985), 1: 259-275.

⁴ Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz; Abdülehad Davud, *Tevrat ve İncil'e Göre Hz. Muhammed*, trc. Nusret Çam (İzmir: Nil Yay., 1992), 168-175; Mevdudi, *Tefhîmu'l-kur'an*, 6: 268-269.

⁵ İbn Âşur, *et-tahrîr ve't-tenvîr*, 2: 40; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-kur'ân*, 6: 269-270.

vurgulamak amacıyla kullanılır.¹ Bu ibare, yer aldığı ayetin öncesinde zikredilen hakikatin şüpheden beri olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla, delaleti zannî olan Abdullah b. Selâm rivayeti ile bağlamları ve nüzul zamanı birbirinden farklı olan ayetleri ve zamirleri anlamlandırma gayreti isabetli bir yorum olmamıştır.

En'âm Sûresi'nin 20. ayetinin Abdullah b. Selâm rivayeti ekseninde yorumlanmasının makbul olmadığını düşünmekteyiz. İbn Selâm'ın Medine'de iman ettiği sahih rivayetlerin de tasdik ettiği bir hakikattir. Nüzûl zamanı ve bağlamı tümüyle Mekkî olan ayete, Medine'de iman etmiş bir şahsın rivayetini mesnet edinmek anakronik bir okuma olur. Mamafih, "kendilerine kitap verdiklerimiz" ibaresinin Mekkeli müşrikler, "kitabın" da Kur'ân olarak yorumlanması makuldür. Her ne kadar aynı sûrede ıstılâhi anlama matuf yorumlanabilecek müteşabih bir kullanım yer almışsa da ayetin bağlam eksenli yorumunun isabetli olduğu kanaatindeyiz. Zira 20. ayetin öncesi tartışmasız bir şekilde Allah'a şirk koşan müşrikleri konu edinmekte; sonrası ise kıyamet günü şirk koşmadıklarına dair yemin edeceklerine vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla, kurumsal/ıstılâhi anlama ve cumhurun kabulüne muhalif yorum isabetli görünmektedir.

Sonuç

Makalemize konu olan Bakara Sûresi 146 ve En'âm Sûresi 20 ayetlerinin nüzul zamanı ve bağlamları birbirinden farklıdır. Bakara Sûresi'nin söz konusu ayetinin sîbak ve siyakı kıblenin Beyt-i Makdis'den Kâbe'ye tahvilini konu edinmektedir. İbn Abbas, Katâde, Rabî', İbn Zeyd, Mukâtil b. Süleyman, Ferrâ, Huvvârî, Zeccâc, Taberî, Tûsî, Tabersî ve Ebu Hayyan gibi önemli isimler Bakara Sûresi 146. ayetinin bağlamsal okunması taraftarıdır. Bu durumda da zamirin mercii kıblenin Beytullah'a tahvili olmalıdır. Ehl-i Kitap, kıblenin Beyt-i Makdis'den Beytullah'a döndürülmesi emrinin Allah'tan geldiği hususunda kesin bilgi sahibidir ve bu husustaki bilgileri evlatlarını bildikleri kadar bariz ve şüpheden beridir.

Mâturîdî, Zemahşerî, Râzî, Beydâvî, Nesefî ve Elmalılı gibi isimler ise Bakara Sûresi'nin 146. ayetindeki zamiri Hz. Peygamber'e irca etmişlerdir. Bu isimlerin tercihindeki gerekçe daha önce nâzil olan A'râf Sûresi'ndeki;

¹ İbn Kesir, *Tefsîru'l-kur'ânî'l-azîm*, 1: 462; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-kur'an*, 1: 127.

“Hz. Peygamber’in Tevrat ve İncil’de var olduğuna” dair ayettir. Zemahşerî, zikredilen ayete istinaden Hz. Peygamber’e (as) dair bilginin bariz olduğunu ve Bakara sûresi’nin 146. ayetinde izmar yapıldığını belirtmiştir. Ebu Hayyan izmarın varlığını isabetli görmeyip, iltifatın varlığına hükmeder.

Fahredden Râzî, çoğu müfessirden farklı olarak, Hz. Peygamber’in kabilesi, milleti, zamanı, nesebi veya birtakım fiziki özellikleri ile bilindiği görüşüne katılmaz. Bir babanın çocuklarını diğerleri arasında ayırt etmesi fiziksel özellikler ile mümkündür. Müfessir, bir babanın çocuğunu fiziksel yönleriyle diğer çocuklar arasında ayırt edebilmesi gibi Hz. Peygamber’in (as) de diğer insanlar arasında bazı fiziksel vasıfları ile ayırt edilebileceği kanaatini isabetli bulmaz. Zira bu kabul geniş bir coğrafyada büyük kitlelerin elinde olan Tevrat ve İncil mensuplarının mutlak imanını gerektirir. Fakat pratikte böyle olmamıştır. Bu durumda, O’nun bariz nitelikleri, bazı fiziki vasıflar değil, burhan mahiyetinde olan mucizeleri olmalıdır.

En’âm Sûresi’ndeki ayette yer alan zamiri bağlam içerisinde anlamlandırılan az isim olmuştur. Buna örnek olarak zikredilebilecek isimlerden olan Huvvârî, Taberî, Mâturîdî, Mâverdî ve İbn Atiyye zamirin şirke işaret ettiği kanaatindedirler. Taberî’ye göre Ehl-i Kitap, diğer dört isme göre Mekke müşrikler Allah’tan başka ilah olamayacağını mutlak surette bilmektedirler. Bu yorum bağlam ile mutabık, kurumsal/istilâhî anlama muhalif olmuştur. Mukâtil b. Süleyman En’âm Sûresi 114 ve Yunus Sûresi 94 bağlamında zamiri Kur’ân’a irca etmiştir. İbn Âşûr ise ayetin sibakında yer alan: “*Bu Kur’ân bana vahyolundu.*” cümlesine istinaden zamirin Kur’ân’a râci olduğunu beyan eder. Bu isimlerin dışında kalan müfessirlerin çoğu zamirin Hz. Peygamber’e matuf yorumlanmasını tercih eder. Bu kabulün gerekçesi Bakara sûresi’ndeki ayetin tercihinin mesnet edilen gerekçelerden farklı olmamıştır. Her iki ayetin lafzı müteşabih olduğu için aynı rivayet her iki ayete yüklenen anlama mesnet edinilmiştir. Râzî ve İbn Cüzeyy bu ayetin Medenî olması gerektiğini beyan etmiştir. Bu kanaatin mesnedi kuvvetle muhtemel Abdullah b. Selâm rivayetidir. Fakat bu kabul cumhurun görüşüne ve sağlam rivayetlere muhaliftir.

Sonuç olarak, makalemize konu olan her iki ayetin kendi bağlamı içerisinde anlaşılması gerektiği kanaatindeyiz. Bizce, Bakara sûresi 146. ayetindeki zamir bağlam içerisinde kıblenin tahviline; En’âm sûresi 20. ayetindeki zamir şirke/Allah’tan başka ilah olamayacağına irca edilmelidir.

Yine, yukarıda ismi zikrolunan dört ismin En'âm Sûresi 20. ayetine dair yorumu kurumsal anlama ve ekser müfessirin kabulüne muhalif olmakla birlikte bağlama mutabıktır ve bizce de isabetlidir.

Kaynakça

- Abdurrezzak, İbn Himmâm. *Tefsîru'l-kur'ân*. thk. Müslim Muhammed. 3 cilt. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1989.
- Âlûsi, Şihâbuddîn. *Rûhu'l-me'ani fî tefsîri'l-kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. 30 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, ty.
- Arslan, Gıyasettin. "Türkçe Kur'ân-ı Kerim Meallerinde Hedef Dilin Önemi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, sy. 8 (Haziran 2003): 27-44.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 11 cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Aydınlı, Abdullah. "Kur'ân-ı Kerim'de Gâib Zamîrinin Bir Kullanılışı Bağlamında Hz. Peygamber'e İtaatın Mahiyeti". *Usûl İslam Araştırmaları* 7, sy. 13 (Haziran 2010): 7-20.
- Beğavî, İbn Mes'ûd. *Meâlimu't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr. 8 cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1989.
- Beydâvî, Nâsıruddîn. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Bikâî, Ömer. *Nazmu'd-düer fî tenâsubi'l-âyâti ve's-suver*. 22 cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-İslami, ty.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-buhâri*. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 2006.
- Davud, Abdülehad. *Tevrat ve İncil'e Göre Hz. Muhammed*. trc. Nusret Çam. İzmir: Nil Yayınları, 1992.
- Derzeze, İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs: tertibu's-süver hasebe'n-nüzûl*. 7 cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1383/1964.
- Dervîş, Muhyiddin. *İrâbu'l-kur'âni'l-kerîm ve beyânuhu*. 10 cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1992.
- Duman, Zeki. *Beyânu'l-Hak: Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri*. 3 cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 2008.
- Ebu Hayyân, Muhammed b. Yusuf. *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*. thk. Ahmed Abdulmevcûd. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Ertaş, Hikmetullah. *Din Dersi Kitaplarındaki Hadislerin Tespit ve Tahlili (1920-2012)*. Erzurum: Ertual Akademi, 2015.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*. çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 2002.
- Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Selâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1: 134-135. İstanbul: TDV Yayınları, 1988,
- Ferrâ, Ebu Zekerriyya. *Maâni'l-kur'an li'l-ferrâ*. thk. Ahmed Yusuf Necâtî. 3 cilt. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ty.
- Halebî, Yûsuf. *ed-Dürrü'l-masûn fî ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. thk. Muhammed el-Harrâd. Dimâşk: Dâru'l-İlkâm, ty.

- Huvvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru kitâbillâhi'l-azîz*, thk. Saîd Şerîfî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990.
- İbn Arafe, Ebu Abdullah. *Tefsîru ibn arafe*, thk. Celâl Usyûtî. 4 cilt. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 cilt. Tunus: Dâru't-Tûnusiyeye, 1984.
- İbn Atiyye, Muhammed Abdulhak. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdusselam Abduşşâfî. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cüzeyy, Muhammed b. Ahmed. *et-teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*. thk. Muhammed Sâlim Hâşim. 2 cilt. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Dureys, Ebu Abdullah Muhammed. *Fedâilu'l-kur'ân ve mâ unzile bi-mekke ve mâ unzile bi'l-medîne*, thk. Urve Bedîr. Dîmaşk: Dâru'l-Fikr, 1987.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ. *Tefsîru'l-kur'âni'l-azîm*. thk. Muhammed Sellâme. 8 cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1997.
- Kâsımî, Cemâluddîn. *Mehâsinu't-te'vîl*. thk. Muhammed es-Sûd. 17 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Kaya, Remzi. "Ehl-i Kitap". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 10: 516-519. İstanbul: TDV Yayınları 1994.
- Kazvînî, Hatîb. *Telhîs ve Tercümesi*. haz. Nevzat Yanık, Sâdi Çögenli, İstanbul: Huzur Yayınları, ty.
- Mâturîdî, Ebu Mansur Muhammed. *Tevîlâtu ehli's-sünne*. thk. Mecdî Basillûm. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. Abdulkasûd b. Abdurrahîm. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ty.
- Mevdûdî, Ebu'l-Alâ. *Tefhimu'l-Kur'an*. 7 cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Hamidullah, Muhammed. *Aziz Kur'ân*. trc. Abdulaziz Hatip. İstanbul: Beyan Yayınları, 2008.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru mukâtil b. süleymân*. thk. Ahmed Ferîd. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Müslim b. Haccâc. *Sahîhu müslim*. thk. Fuad Abdalbaki. Beyrut: Daru'l-Hadis, 1991.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yusuf Bedîvî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelâm, 1997.
- Okumuş, Mesut. "Taberî Tefsirinde Bağlamanın Yeri ve Önemi". *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-* 6, sy. 13 (Haziran 2002): 125-152.
- Özdemir, Abdurrahman. "Kadim Bir Söz Sanatı: İltifat ve Kur'ân'da İltifat Örnekleri". *İslâmi İlimler Dergisi* 1, sy. 2 (Haziran 2006): 151-180.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an-ı Kerim Meali: Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. İstanbul: Düşün Yayınları, 2012,
- Ramyar, Mahmud. *Târîh-i kur'an*. Tahran: Müessesesi İntişârât-ı Emir Kebir, 1990.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 cilt. Lübnan: Dâru'l-Fikr li't-Tabâa ve'n-Neşr, 1981.
- Rızâ, Muhammed Reşid. *Tefsîru'l-menâr*. 2. bs. 12 cilt. Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1947.
- Saîdî, Abdulteal. *en-Nazmu'l-fennî fi'l-kur'ân*. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1992.
- Salebî, Ebu İshak. *el-keşf ve'l-beyân*. thk. Muhammed İbn Âşûr. 10 cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 2002.

- Seâlibî, Muhammed b. Mahlûf. *Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-kur'ân*. 5 cilt. thk. Abdulfettah Ebu Sünne. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1997.
- Semerkandî, Ebu'l-Leys. *Bahru'l-ulûm*. thk. Muhammed Muavviz. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'ân ve Bağlam*. 2. bs. İstanbul: Şule Yayınları, 2012.
- Suyûtî, Celâleddîn. *ed-Dürrü'l-mensûr*. thk. Abdulmuhsin et-Türkî. 17 cilt. Beyrut: Merkezu Hicr li'l-Buhûs, 2004
- el-İtkân fî ulûmi'l-kur'an*. thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2002.
- Şehristânî, Abdulkerîm. *Mefâtîhu'l-esrâr ve mesâbîhu'l-ebrâr*. nşr. Muhammed Âzerşeb, 2 cilt. Tahran: yy., 2008.
- Tabatabâî, Hüseyin. *el-Mîzân fî tefsîri'l-kur'ân*. 22 cilt. Beyrut: Müessesetu'l-'Alamî, 1997.
- Taberî, İbn Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-kur'ân*. thk. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 cilt. Kâhire: Merkezu'l-Buhûs, 2001.
- Tabersî, Fadl b. Hasan. *Mecmeu'l-beyân fî tefsîri'l-kur'ân*. 10 cilt. Beyrut: Müessesetu'l-'Alamî, 1995.
- Tiyek, Fatih. *Kur'ân'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Tûsî, Muhammed b. Hasan. *et-tibyân fî tefsîri'l-kur'ân*. thk. Ahmed Habib el-Âmilî. 10 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ty.
- Uzun, Nihat. *Bağlam ve Kur'ân'ın Anlaşılması Üzerine*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Ünver, Mustafa. *Kur'ân'ı Anlamada Siyakın Rolü*. Ankara: Sidre Yayınları, 1996.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan. *el-Vasîf fî tefsîri'l-kur'ani'l-mecîd*. thk. Ahmed Abdulmarsûd. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.
- Esbâbu nüzûli'l-kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. yy: Dâru'l-Kutubi'l-Cedîde, 1969.
- Yakûbî, Cafer. *Târîhu'l-yakûbî*, Leiden: Matbaatu Brill, 1883.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 cilt. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2006.
- Yılmaz, Selahattin, "Kur'an'ı Kerim'deki Bazı Zamirlerin Mercileriyle İlgili Önemli Kurallar", *CÜİFD*, Sivas, 5/1 (2001): 111-123.
- Zeccâc, İshak b. İbrahim. *Maâni'l-kur'ân ve i'râbuhû*. thk. Abdulcelil Şulbî. 5 cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1988.
- Zemaşerî, Mahmud b. Ömer. *el-keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl*. thk. Adil Abdulmevcud. 6 cilt. Riyad: Mektebetu'l Abikan, 1998.
- Zerkeşî, Bedruddîn. *el-Burhân fî ulûmi'l-kur'ân*. thk. Ebu'l Fadl ed-Dimyâtî. 4 cilt. Dâru'l-Hadîs, 2006.